

Sándor Iván: A Németh László-pör

Sándor Iván — új könyvében — találóan és okkal vonja párhuzamba a húszas években zajló Ady-pört a Németh-életmű jelenkori birtokbavételének ügyével. Nemcsak művük jelentősége és a közöttük levő folytonosság, hanem helyzet és szükséglet hasonlósága miatt is. Elérkezett ugyanis az ideje — állapítja meg a szerző —, hogy érvényes és összefoglaló ítéletet mondjunk Németh László pályájáról, kifejtsük hívek és ellenfelek egymást fantomizáló polemái után abból az elfogultságból, amely ellen annak idején *Sznobok és parasztok* című cikkében maga az író tiltakozott a leghevesebben. (S hogy nem feleslegesen, ma is tanúsítja egynémely hozzászóló vak szenvedélye.) Ha a légkör nem is, a pillanat tán kedvező e tisztázó munkára: már mögöttünk van a kortársak túl közeli (kritikai) látópontja, de még nem számítunk utókornak, amely a teljesítményt a múzeumi tárgynak kijáró távlatból szemléli. Az analógiát erősíti, hogy mint egykor Ady költészetének apropóján, most is voltaképp rólunk szól a mese, a Németh-opusz értelmezése a magyar történelem és kultúra „korszakokon továbbhurcolt” megoldatlanságaira is figyelmeztet. A „minőségyszocializmus” eszméje a sajátos kelet-közép-európai fejlődésmodellek kutatására orientál, a „tejtésvériség” gondolatát a kisebbségi léthelyzet problematikussága tartja elevenen, s ma is gyötrő tapasztalat a művelődés egységének megbomlása, a tudomány „önjáró mechanikája”, a központi disciplinák, a teológia- és filozófiapótlékok erőtlensége. Igények és célok tehát a rokonságot revelálják, de a különbözőzésről se feledkezhetünk meg. A mostani vállalkozásból hiányzik az akkori nemzedék- és mozgalmatszervezés felhajtó energiája, az egyéni törekvések csak elvéve összegeződnek programmá.

Sándor Iván portréja sokat ígérő és színvonalas kísérlet arra, hogy a Németh-pört a kisajátítás és gyanúsítgatás állapotából a tárgyilagos ítélet felé közelítse. Mindenekelőtt teljességigénye okán. „Minden műve, gondolata, vívmánya és tévedése együtt jelentik: őt. Ezért egyetlen ítélete és gondolata sem hallgatható el” — írja mottóként tanulmánya fölé. Nem reked meg a pálya epizódjaiban, fragmentumainál, hanem a műegész panorámájára nyit távlatot. A szemlélet rugalmasságát és elfogulatlanságát példázza, hogy a szerző — értékekre és ellentmondásokra egyaránt érzékenyen — képes elismerés és bírálat hiteles arányát kialakítani. Egyfelől megállapítja, hogy „az idea, amit (Németh) minőségeszméjének és a szocializmusnak egybefűzéséből teremtett, bár a magyar gondolkodás értéke, mindmáig nem kapta meg méltó elemzését”, másfelől viszont „egy heroikus, vát teszi mindent végletesen. túlfeszülten látó,

és egy a lényegre érzékeny, tisztázó analitikus szimbiózisát" karakterizálja benne. E belső készségeket és képességeket aztán tárgybeli adottságok is gerjesztik, s az összegező hajlam kielégülhet a teljesítményeket egybetartó logika fölfedezésében. E diszpozíció birtokában és az alkotói pálya szervességének ismeretében Sándor Iván megalapozottan tételezheti az életmű egységét, rendszervoltát. Persze nem a lexikális elvű totalitást, hanem ami struktúra és működés alaptörvényeiben testesül meg. Így volt ez már korábbi munkája, a *Németh László üdvöztana* írásakor is. Akkor — feszesebb és zártabb, a tipológiára összpontosító kompozícióban — az életmű etikai magvát definiálta és járta körül, figyelmét az idea központképző szerepe kötötte le. Most — gazdagságnak és variációknak nagyobb teret nyitón — históriaibb természetű az érdeklődése: az idea változó tartalmára koncentrálni, az opusz öt metszetén: a filozófiai gondolkodásban, a történelem- és irodalomszemléletben, a regény és a dráma szépírói műfajaiban, eszme és idő szervülését kutatja. A két tanulmány között nyilvánvaló a folytonosság: egymásnak tükörképei és kiegészítései, még akkor is, ha öt esztendeje még a „felülemelkedés” törekvése volt a hangsúlyosabb, mára viszont a magával sodró élmény érzelmi rezonanciája (a szembetűnőbb. Képlékenységgé, változékonysággá, antagonizmusra fellazította (netán lehetetlenítette) volna a Németh-életmű egységét? Sándor Iván könyvének épp a legfontosabb szakmai eredménye, hogy bizonyítja: a történelem hullámhegyeihez és -völgyeihez való igazodás nemhogy ártalmára lett volna, de javára vált a pálya szervességének. A korrallal együtt haladó gondolkodói és szépírói teljesítmény az övé, amely — ha problémáktól, tévedésektől nem is mentesen — az alkotói ösztön kétirányúságának érvényesítésével, a történelem irányíthatatlanságának és formálhatóságának ambivalens tapasztalatával, a „mégse” és a „mégis” közti ingadozással egyszerre fogalmazza meg a század válságának analízisét és (gyógyszerként) a „másság” ajánlatait. Németh gondolkodói fejlődése, amely a megújulási javaslatok heroizmusában buzgó „esélytörténelemről” a prófétizmust elszabadító s a perspektívát beszűkítő „kudarctörténelem” át a realitások elemzésére és az eszmék pedagógiai megsokszorozására vállalkozó „belátástörténelmileg” ível, — voltaképp a história mozgásához igazodott. A húszas-harmincas évek fordulóján támadt utópizmus és reformszennvedély ama úrt próbálta kitölteni, amit Közép-Európában a weimari Németország meggyengülése, az angolszász befolyás hanyatlása és a szocializmus egy országba való visszahúzódása hagyott. A harmincas évek közepével kezdődő évtized szemléleti elbizonytalanodását és védekező gesztusait az európai statusquo felborulása és a hitleri expanzió létveszedelme magyarázza. A felszabadulás után pedig a korfordulóval megnyíló munkatér gerjeszti az író aktivitását. A vállalkozások stafétaváltása azonban nem kérdőjelezi meg a gondolkodó identitását. A korszakok, ahelyett, hogy kioltanák egymást, geológiai módon rétegeződnek. A tájékozódás három köre: Európa, Kelet-Közép-Európa és a magyarság — egymásba szövődik.

Németh László számára — mint Sándor Iván fejtegeti — a helyes gondolkodás és erkölcs ugyanazt jelenti. Olyan folyamatot, amelyben a kiütkereső morál a hajtóerő, kutató értelem és alkotói közérzet egymásnak ellenőre, a meglett igazságot pedig az önmagával folytatott polémia ellenpróbája hitelesíti. Nem rendszerépítő, inkább „önmagára ébresztő” gondolkodás, megfejtesítő kulcsok helyett életreceptet kínál, — e jelleg azonban nem oldja parttalanná, szétfolyóvá. Van antropológiai és eszmei középpontja: a minőségelv, amely a személyiség autonómiájában és a társadalom reformjában ölt testet. Németh

— a jaspersi filozófia sugalmazásaitól sem függetlenül — idegenkedik a tétel világmagyarázatoktól: túlságosan is determinálják a jövőképet, s ezzel beszűkítik ítélet és cselekvés lehetőségeit, rövidre zárják az alternatívák közti választás szabadságát. Világnézete inkább irányultság, készenlét és jobbító szándék, mint zárt elmélet. Olyan logikai váz, amelyet a sorjázó korszakok változó tartalommal tölthetnek meg; nem végpontja, hanem kiindulása a gondolkodásnak, amely a görög kultúra metaforáiban szemléli önmagát; valamiféle valláspótlék, ami a világban keres kielégülést. Ezért változik arculata is: „A pálya első évtizedeiben *leginkább* a minőség hasonlósága, korszaknyitó, azt követően óvó-megőrző-átmentő, végül pedig szembenező jellege kerül előtérbe.” Innen válik érthetővé az író pozíciója, amit marxista kortársaival folytatott vitájában elfoglal. Ha néha a praxist lebecsülő elfogultság görcsösségével is, nem igazságukat vonja kétségbe, hanem az eszme nyitottságát kéri számon rajtuk: a marxi mű eredeti, eleven szellemét, a modern kultúra (és személységelméletek) iránti érzékenységet, s a nézetkülönbségek antagonizmussá élezése helyett a szintézist szorgalmazza. „Marx éppen, mert annyiféle irányt egyesített, sokkal több árnyalatú szellem volt, semhogy a sematizáló utódok korlátoltságai ellen belőle magából ne lehetne idézeteket felsorakoztatni. Nemcsak szenvedélyével lökte el a világtörténelem legnagyobb tömegmozgalmát, de mint gondolkodó is sok tekintetben előfutára s rokona a marxisták által lebecsült szellemi forradalomnak” — olvassuk a *Tanúban*. Így aztán nem érezheti eklektikának az író a szövetség ajánlatát: „A magasabbrendű, művészebb, arisztokratikusabb munkáért való küzdelem: »a minőség forradalma« és a tömegek gazdasági boldogulásáért és kulturális emelkedéséért folyó küzdelem: »a tömegek forradalma« egymás ellen nem játszható ki, és ha érnek, csak együtt érnek valamit.” Hogy Németh szemlélete nem kontinuos a századelő liberális-radikális polgári kultúrájával, Jásziék, a *Huszadik Század* progresszív örökségével, s — mint legutóbb Ungvári Tamás fejtegeti — hozzájuk képest hanyatlást jelent, mert kizárólag a Szekfű-féle neokonzervativizmusból és Szabó Dezső jobboldali radikalizmusából táplálkozik? Akkor se volna egészen igaz e föltételezés, ha e hagyományból kirekesztenénk például az író eszményképeit: Adyt és Móriczot, s megfélemlenénk arról, hogy a modern nyugati (polgári) kultúra szocialista adaptálásának éppen Németh volt egyik legtürelmetlenebb szószólója, hogy nemcsak az általa állítólag mellőzött szociológia volt kompromittált tudomány a két világháború között, hanem a hozzá közelálló pszichológia is. Igaz, egy időben véglegesnek hitte a hagyományos baloldali politikai vereségét, s arculatának kirajzolódásában is (egyoldalúan) meghatározó szerepet tulajdonított a félbemaradt asszimiláció folyamatainak, de (Ortegával ellentétben) a demokrácia tizenkilencedik századi hagyományát sohasem tagadta meg, s a népi mozgalomhoz azért csatlakozott, mert — a kelet-közép-európai fejlődésmodellek és a társadalommegújító törekvések összekapcsolásával — az elakadt magyar progresszió folytatását látta benne.

Németh viszonyát a népiek irodalmához — a kívülmaradás és azonosulás sajátos ambivalenciája jellemzi. Úgy válik útítársukká, hogy rokonszenve ellenére is megőrzi velük szemben gondolkodói önállóságát, javaslattétel és kritika jogát. Hatása és jelentősége a keretek tágításának ösztönzésében rejlik. Nem gyökeresen másnak, de többnek szeretné tudni, mint parasztmentő törekvés: szűk perspektívájú narodnyikizmus helyett, amit egy tanulmányában „disznótoros forradalomként” ábrázol, nagyigényű nemzeti mozgalomnak, amely társadalmunk egészének radikális megújítását és — a fasiszta agresz-

szíó fenyegetésével szemben — a magyarság önvédelmét veszi programjába. Sándor Iván jó szemmel veszi észre: „Abban, hogy a népi irodalom az egész magyar irodalom törzsébe épült, Némethnek egyszerre volt elméletszöví, irodalomszervező, kritikusi, a mozgalom politikai irányának kidolgozásában részt vevő, ugyanakkor az irányzat általa látott veszélyeit, tévedéseit és mozgalma gyakorlatát bírálattal is kíséző szerepe.” Nem a szekták kicsinyességében és a hitek irracionálisában gondolkodik, hanem közösség és nemzettudat távlatosságában. (A hitlerizmust azért nevezi a mozgalom „atyjának”, mert a népieket e történelmi szerepvállalásra készíti: az egykezés mögött a németység expanziójára figyelmeztet, amely a Dunántúlt Sziléziaként csatolná el tőlünk.) A „tejtésvériség” eszméjének kidolgozásában is a tágítás reflexeit működteti. Előbb Közép-Európa a neve, amely a térség kis népeinek függetlenségét s benne a magyarság megmaradását (nem uralmát!) biztosíthatná. A romániai úti tapasztalatok azonban meggyőzik, hogy a régió vélt egysége illúzió: a „Nyugat” és „Bizánc” közt húzóóó s áthidalhatatlan szakadék vágja ketté. A háború kezdetével ezért — Kelet-Európa terminológiájában — új nevet kap a gondolat, annak jelzéseként, hogy Németh László a „harmadik út” politikájából visszahúzóóó a „harmadik oldal” pozíciójába. (A megkülönböztetés Sándor Iván könyvének finom distinkciója: az előbbi más és új politikát jelent, mint amit az uralkodó rezsim és a hagyományos baloldal képvisel, benne a „minőségsszocializmus” keresi az utat a gyakorlati érvényesülés felé; az utóbbi viszont az „első”, illetve a „második” oldalon belül megképzett, az adott kereteket vállaló, ám belülről alakító írói magatartás és gondolkodói autonómia.)

Ami az ideológus Németh László közszerepléseit illeti, Sándor Iván igyekszik kikerülni a pamfletírás és apologetika végleteit. A reformert nem nevezi már az *Új szellemi front*hoz csatlakozó renegátnak, de megjegyzi róla, hogy a politizálástól idegenkedő író „muszáj-Herkulesként” vállalkozott rá, s teljesítménye így felemás: a mindennapok számára adott javaslatok keverednek benne a századnak szóló ideajánlatokkal. (Hogy a reform a Horthy-rendszer „mozdulatlan társadalmában” — Bibóé a metafora — kihivhetetlen, Németh is tudta, meg is írta a *Debreceni káté*ban, mégis elkötelezte magát vele, mert a lélek- és erkölcsnemesítés lehetőségét vélte benne. Így aztán álmodozás és programadás egyazon dolog színe és fonákja: ha például *A reform* című összefoglaló tanulmányt a megvalósíthatóság esélye felől vizsgáljuk, utópikus írás, de ha szövegét tekintjük, pragmatista gondolatmenet.)

A *Kisebbségben* írói teljesítményét Sándor Iván — Lukácsra visszautalón, aki realista történelemlátás és mitologizáló szemlélet egybefonódását állapította meg benne — helyes kérdésfeltevések és tévesztett válaszok ellentmondásos szövevényeként jellemzi. Egyetérthetünk fejtegetése lényegével: Németh a magyar múlt kontrasztelekciós jelenségeit hitelesen ábrázolja, de az asszimilációs elmélet egyoldalúságával ítéli meg, amely fogyatkozását később Bibó István is, Kiss Ferenc is (sőt maga az író is: a *Magyar építészet* „újszövevényi” esztétikájával és a *Szekfű*-tanulmány racionális történelemfelfogásában) okkal igazítja ki. A *Szárszói beszéd* is Janus-arcú mű a szerző szemében: egyidejűen példázza a nemzetféltés jogos aggodalmait és a „harmadik út” politikai eszméjének a kiürülését. (Tán csak az aránytévesztés magyarázatául kell hozzáfűznünk, hogy nemcsak Németh, de Erdei is inkább a jövő perspektíváiról beszélt, mint a jelen feladatairól: az antifasiszta összefogás szükségeségéről, s ebben közrejátszhatott, hogy — az Olaszország kapitulációjáról és

a keleti offenzíváról terjengő hírek nyomán — mindketten közelinek hitték a német összeomlást és a valóságosnál problémamentesebbnek a világháború befejeződését. Legalábbis erre [nem pedig az írói naivitásra] utal Németh megjegyzése a magyarság „jó kondíciójáról”.) A *Tanú*-korszak „tervhalmazó” szenvedélye és a *Kisebbségben* nemzetféltése aztán — a megszüntetve megőrzés dialektikája szerint, a realitásokhoz való igazodás és az elemző számvetés igényével — a *Magyar műhely* távlatos elképzelésében ötvöződik. Sándor Iván indokoltan rehabilitálja az annak idején méltatlanul meghurcolt tanulmányt a kritika vádaskodása alól: „kiegyensúlyozottan nagy igényű gondolatrendszerként” jellemzi, melyben Németh „a szellem, a művelődés, a tudomány, a társadalom sajátos útjának egyik változatát” kutatja, miképp lehetne egyesíteni „Nyugat és Kelet eredményeit, a szocializmus kollektív formáit az alulról épülő demokratizmussal”.

Németh irodalomfelfogásának vizsgálata Sándor Iván könyvének tán legjobb teljesítménye. Az író kritikusai, irodalomtörténeti és szerkesztői-organizátori szerepét és jelentőségét Babitséhoz méri. Kapcsolatukról találóan állapítja meg, hogy „taszításba átforduló mélyebb vonzás”, különbözőségüknél erősebb a hasonlóságuk. Egyek Ady kultuszában, az európai tájékozódásban és a kismemzeti irodalomszemléletben, de határt von közéjük a „felfedező” és „összegező” alkat mássága, a népi mozgalomban és a sorskérdések irodalmában testet öltő nemzedéki öntudat és program. Németh esztétikai gondolkodásának történelmi mozgásában három periódust különít el. A *Tanú* idején a goethei „beolvasztó képesség”, a minőségre és értékekre való nyitottság a jellegadó, az „egyenység önkifejezésének” és a „szociális küldetésnek” a törekvése egyensúlyban van. A *Kisebbségben* tájkán szembetűnőbb a „visszamettség” igénye, az „értékszűkítő-kirekesztő gesztus”, de azért (tudatosítása Sándor Iván elemző érzékenységét dicséri), az ambivalenciákból, disszonanciákból nagy művek is „kicsapnak”, így olyan jelentős tanulmányok, mint a *Berzsenyi*, a *Széchenyi*, a *Kemény Zsigmond* és a *Népi író*. A felszabadulás után pedig — mint a szerző bizonyítja — regenerálódik a *Tanú* analitikus látásmódja, sőt a gondolat sorokból rendszer formálódik. Már nemcsak a maga tapasztalatait általánosítja az író, hanem kortársaiét is: József Attiláét és Illyését, mikor „az eszmék mennyezetvilágításának” jelentőségét megfogalmazza, s a „tehetségek irodalma” helyébe „feladatmegoldó” irodalmat javasol.

A szépírókat bemutató fejezetek közül a *Regényíró, regényvilág* emelkedik ki. Mindenekelőtt érdekes magyarázattal szolgál a tanulmány- és szépíró szembeállításának Gaál Gábor-i dilemmájára: az optikai csalódást a regényíró kései kibontakozása is gerjesztheti. A prózaíró helyét Sándor Iván Mórincz Zsigmond és a nyugati regény között jelöli ki: a társadalomábrázolás és tipizálás igénye a realizmushoz, az énkereső-helykijelölő, a „rejtett ént napvilágra hozó s azaz birkózó” személyesség viszont a modernséghez kapcsolja. A gondolatmenetet érdemes lett volna más viszonyításokkal is árnyalni, Németh prózáját például Kosztolányi lélektani regényírásával, Pap Károly mitikus- és Tamási Áron „képeket lebegtetőn” mesészerű elbeszélő technikájával egybevetni. Szerencsésnek mondható a műfaj — „elvegyülés” és „emberidegenség” ellentétén alapuló — tipizálása is, a tudat- és fejlődésregény megkülönböztetése. Az előbbi a világból önmagát kiszigetelő hős ábrázolása, az utóbbi az üdvöt kereső ember történetelvű és eseményközpontú története. Merveknek tűnik azonban az „állapotrajz” és „cselekménydinamika” éles elhatárolása. Az *Iszony* főhősét például egyszerre jellemzi az archetipikus szoborszerűség statikája és a

szüntelen lélektani mozgás linearitása, a „márvány” és a „peplon” metaforikus kettőssége. Aztán e karakterizálás nem vet eléggé számot az átmenetekkel: a társadalmi „körképben” is (mint amilyen az *Emberi színjáték*) benne rejtezik a „lélekmonódia”, csakhogy a tudat önszemléleténél hangsúlyosabb a tudat világarca. Nagyon meggyőző viszont az a gondolatsor, amely a *Gyász* egyedülálló szépségét fedezi fel, és az *Iszony* lappangó személyességét bizonyítja. A kötet zárófejezete, a *Dráma és színpad* tulajdonképpen — a műelemzésről az összefoglalásra átszerelve — a *Németh László üdvtana* megállapításait ismétli és összegezi. A drámaíró pályáját két korszakra tagolja: 1945 előtt Némethet jobbára a büntudat-szindróma és az elvegyülés lehetetlensége foglalkoztatja, a felszabadulás után pedig a kelepcehelyzet és sorsvállalás heroizmusa. Megállapítja, hogy a drámában — noha a színház még nem mondta ki —, Németh László más műfajaihoz képest nagyobbak a belső szintkülönbségek. Igaz viszont, hogy harminckét mű közt hat klasszikus alkotás — nem is olyan rossz arány.

Sándor Iván munkája a Németh-irodalom kimagasló teljesítménye. Biztató jele annak, hogy a Németh-pör szerencsésebben, termékenyebben zárul, mint a nagy magyar költőé. Nem bukik Ady-revizióba, hanem segít beépíteni az életmű értékeit a magyar közgondolkodásba. (*Magvető.*)

GREZSA FERENC

Béládi Miklós: Válaszutak

Hogy az irodalmi jelenség történeti kérdései újra meg újra foglalkoztatják a kritikai gondolkodást, az elsősorban az esztétikum, az esztétikai érték különös státuszára vezethető vissza. Az irodalomtudomány modern iskoláinak számos ígéretes kezdeményezés ellenére sem sikerült ugyanis e történetiség mielenlétét úgy megragadniok, hogy feloldhatták volna folyamatszerűség és struktúrajelleg ellentmondásait. Mivel az esztétikai érték közvetlenül nem volt származtatható az értékek valamely egyetemesebb rendszeréből, s a mű létmódjának történetiségét sem lehetett száműzni az irodalomértelmezésből — az utóbbi évtizedeket az elméleti és történeti gondolkodás mind élesebb ellentéte határozta meg. Különös balszerencséje a mai magyar irodalomtörténetírásnak, hogy éppen akkor kellett a szintézisalkotásra vállalkoznia, amikor a szaktudományban éppen a szinkronista, az elméleti iskolák vitték a fő szótalmot. Ráadásul úgy kellett szembesülnie struktúra és történetiség dilemmáival, hogy ez utóbbinak csupán vulgármarxista változatait tekinthette közvetlen előzményeinek. A kortárs európai irodalomtudományban pedig oly mélyen állt ekkor az irodalomtörténet ázsiója, hogy Wellek maga állapította meg: „Nincs előrehaladás, nincs fejlődés, nincs művészettörténet, csak írók, intézmények és módszerek története van.” Szinkronia és diakronia ilyen kizárásossága voltaképpen csak a hetvenes. években kezdett oldódni, végeredményben